International Journal of Multidisciplinary Horizon

ISSN: **3049-2017**
IJMH 2026; 3(5): 16-19
© 2026 IJMH
www.themultijournal.com
Received: 19-08-2026
Accepted: 05-09-2026
Publish : 07-09-2026

Sundram Mishra
Research Scholar,
Shri Lal Bahadur Shastri National-Sanskrit University, New Delhi

शोध निर्देशक
Dr.Naresh Kumar Bairwa
Associate Professor,
Shri Lal Bahadur Shastri National-Sanskrit University, New Delhi-16

Correspondence:
Sundram Mishra
Research Scholar,
Shri Lal Bahadur Shastri National-Sanskrit University, New Delhi

श्रीदुर्गासप्तशत्यां देवीगुणबोधकपदेषु स्त्रीप्रत्ययप्रयोगस्य वैशिष्ट्यम्

The Distinctive Employment of Feminine Suffixes in the Quality-Denoting Epithets of the Goddess in the Śrī Durgā-Saptaśatī

Sundram Mishra, Dr.Naresh Kumar Bairwa

शोधसारः

स्त्रीप्रत्ययाः पाणिनीयव्याकरणे प्रायेण लिङ्गानुशासनमात्रस्य साधनरूपेण गृह्यन्ते। प्रस्तुतं शोधपत्रं प्रतिपादयति यत् श्रीदुर्गासप्तशत्यां ते ततोऽधिकं कार्यं कुर्वन्ति — तत्र स्त्रीप्रत्ययः देव्याः स्त्रीत्वस्य प्रकारभेदम् अपि सूचयति। ग्रन्थे स्त्रीत्वप्राप्तेः द्वौ मार्गौ समान्तरं प्रवर्तेते — स्वाभाविकः, यत्र क्तिन्नन्तानि पदानि (शक्तिः, बुद्धिः, शान्तिः) नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् प्रत्ययान्तरं नैवापेक्षन्ते; आहार्यश्च, यत्र टाप्-ङीप्-ङीषां योजनया पदं स्त्रीलिङ्गं क्रियते। एतद् द्वैविध्यं दार्शनिकदृष्ट्यापि सार्थकम्। अपि च प्रदर्श्यते यत् स्त्रीप्रत्ययचयनं स्वतन्त्रं न, अपि तु कृत्तद्धितचयनस्य अनुवर्ति — अर्थः → कृत्तद्धितप्रत्ययः → प्रातिपदिकस्यान्तिमवर्णः → स्त्रीप्रत्ययः इति शृङ्खला विद्यते। समर्थनाय त्रीणि तुलनात्मकयुग्मानि परीक्षितानि, येषु 'आर्तिहरे' (टाप्) : 'आर्तिहारिणि' (ङीप्) इति युग्मम् अत्यन्तं निर्णायकम्।[1]

मुख्यशब्दाः

स्त्रीप्रत्ययः, टाप्, ङीप्, ङीष्, गौरादिगणः, षच्समासान्तः, नित्यस्त्रीलिङ्गम्, गुणबोधकपदम्, दुर्गासप्तशती, पाणिनीयव्याकरणम्।

1. भूमिका, शोधसमस्या, प्रविधिश्च

श्रीदुर्गासप्तशत्यां भगवत्याः यानि गुणबोधकपदानि प्रयुक्तानि, तेषु प्रायेण सर्वाणि स्त्रीलिङ्गानि।[2] एतत् स्वाभाविकम्, यतो विशेष्यं देवीपदं स्त्रीलिङ्गम्। किन्तु सूक्ष्मेक्षिकया दृश्यते यद् एतत् स्त्रीत्वं सर्वत्र एकेन प्रकारेण न सिध्यति — क्वचित् टाप्, क्वचिद् ङीप्, क्वचिच्च ङीष्; क्वचित् पुनः कोऽपि स्त्रीप्रत्ययो न योज्यते, तथापि पदं स्त्रीलिङ्गम् एव।

अद्यावधि प्रचलितेषु अध्ययनेषु एतानि पदानि प्रायेण दार्शनिकदृष्ट्या प्रतीकदृष्ट्या वा विवेचितानि; यत्र च व्याकरणदृष्टिः प्रवृत्ता, तत्रापि स्त्रीप्रत्ययाः केवलं लिङ्गानुशासनस्य साधनत्वेन गृहीताः, न तु अर्थवत्तया परीक्षिताः। एष एव शोधावकाशः प्रस्तुतपत्रेण पूरयितुम् इष्यते।

अतः शोधसमस्या द्विविधा — (क) किम् एतद् वैविध्यं प्रातिपदिकरूपस्य आनुषङ्गिकं फलमात्रम्, उत तत्र कश्चिद् अर्थगतोऽपि विन्यासः? (ख) किं स्त्रीप्रत्ययचयनं स्वतन्त्रम्, उत पूर्ववर्तिनः कृत्तद्धितचयनस्य अनुवर्ति? परिकल्पना — तद् अनुवर्ति एव, अर्थनियन्त्रितं च। प्रविधिः वर्णनात्मक-विश्लेषणात्मिका: प्रथमम् 1, 5, 7, 11 इत्येतेभ्योऽध्यायेभ्यो गुणबोधकपदानि सङ्गृहीतानि, ततः प्रत्येकस्य प्रकृति-प्रत्ययविभागः अष्टाध्यायीसूत्राधारेण कृतः, अन्ते च यत्र समानसन्दर्भे भिन्नौ प्रत्ययौ प्रयुक्तौ तत्र तुलनात्मकं परीक्षणम् (minimal-pair analysis) आश्रितम्।[3]

परिकल्पना इयम् — यदि स्त्रीप्रत्ययः स्वतन्त्रं चीयेत, तर्हि समानार्थके समानच्छन्दसि च सन्दर्भे प्रत्ययभेदः यादृच्छिकः स्यात्, प्रतिपदं च विकल्पावकाशो दृश्येत। यदि तु सोऽनुवर्ति, तर्हि प्रत्ययभेदः सर्वत्र प्रातिपदिकस्य अन्तिमवर्णभेदेन एव अनुगन्तव्यः स्यात्, विकल्पश्च प्रायेण न लभ्येत। अस्याः परिकल्पनायाः परीक्षणाय तुलनात्मकयुग्मानि एव समुचितं साधनम्, यतस्तत्र सन्दर्भ-छन्दो-वक्तृ-प्रयोजनानि समानानि सन्ति, भिन्नं च केवलं प्रातिपदिकम्।

2. स्त्रीत्वप्राप्तेः द्वौ मार्गौ

प्रथमः स्वाभाविको मार्गः — यत्र पदं स्वत एव स्त्रीलिङ्गम्, प्रत्ययान्तरं न याचते। तादृशानि क्तिन्नन्तानि पदानि[4] ग्रन्थे प्रचुराणि— शक्तिः, बुद्धिः, शान्तिः, क्षान्तिः, पुष्टिः, तुष्टिः, स्मृतिः, वृत्तिः, कान्तिः, सृष्टिः, स्थितिः, संहृतिः।[5] एतेषां घनतमं क्षेत्रं पञ्चमाध्यायस्य 'या देवी सर्वभूतेषु' इति स्तोत्रम्[6], यत्र देव्याः अन्तर्व्यापिनो रूपभेदाः गण्यन्ते।

अस्मिन् स्तोत्रे निरीक्षणीयम् एतत् — यत्र देवी 'सर्वभूतेषु संस्थिता' तत्र सा कर्त्री न, अपि तु भावः; अतस्तत्र एकमपि णिन्यन्तं कर्तृवाचकं पदं न लभ्यते, न च तत्र कश्चित् स्त्रीप्रत्ययो योजनीयः। अर्थात् अस्मिन् समग्रे प्रकरणे स्त्रीत्वं स्वभावसिद्धम् एव, न प्रत्ययसाध्यम्। एतद् वितरणम् एव प्रथमं सूचयति यत् स्त्रीत्वप्राप्तेः प्रकारः सन्दर्भस्य अर्थस्वरूपेण नियम्यते।

द्वितीय आहार्यो मार्गः — यत्र मूलतः पुंलिङ्गयोग्यं प्रातिपदिकं (हारिन्, खड्गिन्, वैष्णव, काल) टाप्-ङीप्-ङीषां योजनया स्त्रीलिङ्गीक्रियते। अत्र निरीक्षणीयम् — प्रथमे मार्गे देवी भावात्मिका अन्तर्व्यापिनी शक्तिः, द्वितीये तु सा अभिव्यक्ता क्रियाशीला उपकरणवती। अर्थात् मार्गभेदः सन्दर्भभेदानुगामी, न यादृच्छिकः।

अस्मिन् प्रसङ्गे 'कात्यायनी' (11.2, 11.25) 'नारायणी' (11.10) इति पदद्वयं पृथग् निर्देश्यम्। अनयोः तद्धितार्थः स्पष्टः, किन्तु स्त्रीप्रत्ययविधाने टीकाकाराणां वैमत्यम् — केचिद् गौरादिपाठाश्रयेण ङीषम् आहुः, अपरे च निपातनम्। अतः प्रस्तुते शोधे एते पदे साङ्ख्यिकगणनायाः बहिः स्थापिते, यतो विवादास्पदं निदर्शनं पक्षसाधने न प्रमाणम्।

3. आहार्यमार्गे प्रत्ययवितरणस्य नियमः

आहार्यमार्गे प्रत्ययचयनं प्रातिपदिकस्य अन्तिमवर्णेन पूर्णतया नियम्यते, स च अन्तिमवर्णः पूर्ववर्तिना कृत्तद्धितप्रत्ययेन। अदन्तेषु टाप्[7] (घोरा, दारुणा, करालवदना, सृष्टिरूपा, विश्वात्मिका, वरदा, चण्डिका); इन्नन्तेषु — णिनि-इनिनिष्पन्नेषु — ङीप्[8] (हारिणी, धारिणी, प्रदायिनी, खड्गिनी, चक्रिणी); अणन्तेषु मयडन्तेषु च ङीप् एव (वैष्णवी, माहेश्वरी, कौमारी, ऐन्द्री, गुणमयी); षित्प्रत्ययान्तेषु गौरादिपठितेषु च ङीष्[9] (शताक्षी, भीमाक्षी, गौरी, ईश्वरी, परमेश्वरी)।

टाप्प्रयोगे क्वचित् आनुषङ्गिको वर्णविकारोऽपि दृश्यते — प्रत्ययस्थात् ककारात् पूर्वस्य अकारस्य इकारादेशेन[10] साधक + टाप् → साधिका, आत्मक + टाप् → विश्वात्मिका, रक्तदन्तक + टाप् → रक्तदन्तिका। एतत् प्रदर्शयति यत् स्त्रीप्रत्ययः केवलं योज्यमानः न, अपि तु प्रातिपदिकस्य रूपम् अपि परिवर्तयति; तथापि तस्य योजनं पूर्वनिर्णीतेन अन्तिमवर्णेन एव नियम्यते।

ङीपः प्रवर्तकनिमित्तानि ग्रन्थे त्रीणि — इन्नन्तत्वम् (णिनि-इनिनिष्पन्नेषु हारिणी-खड्गिन्यादिषु), उगित्प्रत्ययान्तत्वम् (शतृ-प्रत्ययान्तेषु घातयन्ती-चर्वयन्त्यादिषु), अणादिप्रत्ययान्तत्वं च (वैष्णवी-माहेश्वर्यादिषु)। त्रीण्यपि निमित्तानि परस्परं भिन्नानि, फलं तु एकम् एव ङीप्। एतद् दर्शयति यत् स्त्रीप्रत्ययः अर्थं न पृच्छति, प्रातिपदिकस्य रूपम् एव पृच्छति।

ङीषः पुनः त्रीणि पृथक् निमित्तानि ग्रन्थे लभ्यन्ते — (क) षित्त्वम्, यथा बहुव्रीहौ अक्षिशब्दान्ते 'स्वाङ्गात् षच्' इति समासान्तात् शताक्षी भीमाक्षी च; (ख) गणपाठः, यथा गौरादिपठितेभ्यो गौरी, ईश्वरी, विश्वेश्वरी, परमेश्वरी; (ग) आनुगागमः, यथा ब्रह्माणी। त्रिष्वपि निमित्तं प्रातिपदिकनिष्ठम् एव, न अर्थनिष्ठम् — इदम् अपि स्त्रीप्रत्ययस्य अनुवर्तित्वं समर्थयति।

अत्र एका सूक्ष्मा प्रक्रिया द्रष्टव्या — बहुव्रीहिसमासे स्त्रीप्रत्ययः समुदायस्य अन्ते एव योज्यते, न तु पूर्वपदे, यतो हि समासः स्वयम् एकं प्रातिपदिकम्। यत्र च पूर्वपदं स्त्रीलिङ्गं तत्रापि उत्तरपदविधौ 'स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कात्' (6.3.34) इति पुंवद्भावेन तस्य स्त्रीत्वं तिरोधीयते। एतेन ज्ञायते यत् स्त्रीप्रत्ययः पदस्य आन्तरिकम् अङ्गं न, अपि तु समग्रस्य प्रातिपदिकस्य अन्तिमः संस्कारः — इदम् एव शृङ्खलापक्षस्य अनुकूलम्।

एवं दृश्यते यत् स्त्रीप्रत्ययस्य चयने कवेः स्वातन्त्र्यं नास्ति; स तु पूर्वं कृतस्य अर्थनिर्णयस्य यान्त्रिकम् अनुवर्तनम्। शृङ्खला इयम् — अर्थः → कृत्तद्धितप्रत्ययः → प्रातिपदिकस्यान्तिमवर्णः → स्त्रीप्रत्ययः।[11]

4. निर्णायकं प्रमाणम् — त्रीणि तुलनात्मकयुग्मानि

यदि उपर्युक्ता शृङ्खला सत्या, तर्हि समानसन्दर्भे समानच्छन्दसि च प्रत्ययभेदः केवलं प्रातिपदिकभेदेन एव व्याख्यातुं शक्यः स्यात्, न कवेः रुचिवैचित्र्येण। त्रीणि युग्मानि तद् एव दर्शयन्ति।

सर्वस्यार्तिहरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते॥ (11.12)

प्रणतानां प्रसीद त्वं देवि विश्वार्तिहारिणि॥ (11.35)[12]

आर्तिहरा — आर्ति + हृ + अच्[13], अदन्तत्वात् टाप् अनिवार्यः ।

आर्तिहारिणी — आर्ति + हृ + णिनि[14], इन्नन्तत्वात् ङीप् अनिवार्यः।

अत्र धातुः, उपपदम्, अध्यायः, छन्दश्च समानम्; भिन्नस्तु प्रथमं कृत्प्रत्ययः, ततश्च अनिवार्यतया स्त्रीप्रत्ययः। यदि कविः छन्दोनुरोधमात्रेण चिनुयात्, तर्हि 'हरे' इत्यत्र ङीप्, 'हारिणि' इत्यत्र वा टाप् कदाचिद् आपतेत्; न तु तथा दृश्यते।

अत्र स्मर्तव्यं यत् पूर्वशोधपत्रे प्रतिपादितम् आसीत् — 'हरा' इति पचाद्यचा तात्कालिकं क्रियामात्रं बोध्यते, 'हारिणी' इति णिनिना तु आर्तिहरणं देव्याः स्वभाव एव (ताच्छील्यम्)। सोऽयम् अर्थभेदः प्रथमं कृत्प्रत्ययं नियमयति, स च कृत्प्रत्ययः स्त्रीप्रत्ययम्। एवं द्वे अपि शोधपत्रे एकाम् एव शृङ्खलाम् उभयतः पुष्णीतः।

द्वितीयं युग्मं सप्तमेऽध्याये एकादशश्लोकान्तरे — 'करालवदना' (7.6): 'भीमाक्षी' (7.17)।[15] उभे अपि बहुव्रीहिणी, उभे अपि मुखनेत्रवर्णनपरे; तथापि वदनान्ते समासान्ताभावाद् अदन्तत्वं ततश्च टाप्, अक्ष्यन्ते तु 'स्वाङ्गात् षच्' इति समासान्तः[16], षित्त्वाच्च ङीष्। एकस्मिन्नेव वर्णनप्रसङ्गे द्वौ भिन्नौ स्त्रीप्रत्ययौ केवलम् उत्तरपदभेदेन नियन्त्रितौ — इदम् एव पक्षस्य हार्दम्।

तृतीयं युग्मं 'महामाया' : 'महाकाली' — पूर्वत्र प्रातिपदिकं स्वयम् आबन्तं नित्यस्त्रीलिङ्गम्, उत्तरत्र तु गौरादिपाठाश्रयेण ङीष्।[17]
त्रिष्वपि युग्मेषु समानम् इदम् — सन्दर्भः, वक्ता, स्तुत्यविषयः, प्रायेण छन्दश्च अभिन्नम्; भिन्नं तु प्रातिपदिकस्य अन्तिमवर्णमात्रम्, तदनुसारं च स्त्रीप्रत्ययः। यत्र च कुत्रापि 'हरी' 'वदनी' 'भीमाक्षा' इत्यादिकं विपरीतं रूपं न दृश्यते, तत्र विकल्पाभावः एव नियमबद्धतां प्रमाणयति।

5. अभावसाक्ष्यम्

पाणिनिना षट् स्त्रीप्रत्ययाः विहिताः; ग्रन्थस्तु त्रीन् एव — टाप्, ङीप्, ङीषम् — प्रयुङ्क्ते। ङीन् (4.1.73), चाप् (4.1.74), डाप् (4.1.13) इत्येते त्रयः परीक्षितेषु अध्यायेषु एकवारमपि न प्रयुक्ताः।[18] एतद् अपि पूर्वोक्तां शृङ्खलाम् एव समर्थयति — यतो हि तेषां प्रवर्तकानि निमित्तानि (शाङ्गर्रवादिगणः, यङन्तम्, उभशब्दः) ग्रन्थस्य अर्थक्षेत्रे नैवोपतिष्ठन्ते। प्रत्ययाभावोऽपि प्रत्ययवितरणस्य नियमबद्धतां प्रमाणयति।
प्रविधिदृष्ट्यापि अयं बिन्दुः महत्त्वपूर्णः — यतो हि यदि प्रत्ययचयनं कवेः रुचिनियन्त्रितं स्यात्, तर्हि षट्स्वपि प्रत्ययेषु न्यूनाधिकः प्रयोगः प्रत्याश्येत। किन्तु त्रयाणां पूर्णः अभावः, त्रयाणां च नियमितः प्रयोगः — एतत् वितरणं यादृच्छिकतायाः विरुद्धं साङ्ख्यिकं साक्ष्यं ददाति।

6. स्त्रीप्रत्ययवितरणसारणी

प्रत्ययः	सूत्रम्	प्रवर्तकं निमित्तम्	निदर्शनानि	सङ्ख्या
टाप्	4.1.4	अदन्तं प्रातिपदिकम्	घोरा, करालवदना, सृष्टिरूपा, विश्वात्मिका, वरदा, रक्तदन्तिका, चण्डिका	20
ङीप्	4.1.5	इन्नन्तम् (णिनि / इनि)	हारिणी, धारिणी, प्रदायिनी, खड्गिनी, चक्रिणी, रूपिणी	16
ङीप्	4.1.6	उगित्प्रत्ययान्तम् (शतृ)	घातयन्ती, चर्वयन्ती, भवती	3
ङीप्	4.1.15	अण्-ठक्-मयडन्तम्	वैष्णवी, माहेश्वरी, कौमारी, ऐन्द्री, कौशिकी, जगन्मयी	10
ङीष्	4.1.41 (षित्)	षच्समासान्तः	शताक्षी, भीमाक्षी	2
ङीष्	4.1.41 (गौरादि)	गणपाठः	गौरी, ईश्वरी, परमेश्वरी, अखिलेश्वरी	6
ङीष्	4.1.49	आनुगागमः	ब्रह्माणी (विवादास्पदम्)	1
ङीन् / चाप् / डाप्	4.1.73 / 74 / 13	शार्ङ्गरवादि / यङन्त / उभ	— (अप्रयुक्ताः)	0
प्रत्ययाभावः	3.3.94	क्तिन्नन्तं नित्यस्त्रीलिङ्गम्	शक्तिः, बुद्धिः, शान्तिः, क्षान्तिः, सृष्टिः, स्थितिः, संहतिः	15

[19]

7. दार्शनिकं तात्पर्यम्

उपर्युक्तं द्वैविध्यं केवलं रूपशास्त्रीयं न, अपि तु सैद्धान्तिकम् अपि। यत्र देवी 'सर्वभूतेषु संस्थिता' अन्तर्व्यापिनी भावात्मिका शक्तिः, तत्र स्त्रीत्वम् आरोपणीयं नास्ति — तद् एव तस्याः स्वरूपम्; अतः क्तिन्नन्तं पदं स्वत एव स्त्रीलिङ्गम्। यत्र तु सा अभिव्यक्ता, आयुधधारिणी, वाहनवती, सम्बन्धनिबद्धा च, तत्र स्त्रीत्वं प्रत्ययद्वारा आधीयते। एवं व्याकरणप्रक्रिया स्वयमेव शाक्तसिद्धान्तस्य निष्कला-सकलाभेदं प्रतिबिम्बयति। इदम् अन्वेषणस्य दार्शनिकं फलितम्, यत् प्रस्तावरूपेण एव स्थाप्यते, न सिद्धान्तरूपेण।
अपि च शाक्तपरम्परायां निष्कला देवी सा या स्वरूपेण एव पूर्णा, कलाभेदरहिता; सकला तु सा या नाम-रूप-आयुध-वाहनादिभिः अभिव्यज्यते। दृश्यते यत् क्तिन्नन्तानि नित्यस्त्रीलिङ्गानि पदानि प्रथमां कोटिम्, प्रत्ययसाध्यानि च द्वितीयां कोटिम् अनुसरन्ति। न च वयं ब्रूमः यद् ग्रन्थकारेण एतत् सचेतनं कल्पितम्; किन्तु व्याकरणप्रक्रियायाः सिद्धान्तेन सह अयं समान्तरः पाठः स्वयमेव लक्ष्यते, स च शोधदृष्ट्या निर्देशार्हः।
अपरं च द्रष्टव्यम् — प्रथमेऽध्याये ब्रह्मस्तुतौ 'खड्गिनी शूलिनी घोरा गदिनी चक्रिणी तथा' इत्यत्र देव्याः आयुधसम्बन्धः इनिना बोध्यते, तत्फलं च ङीप्; तस्मिन्नेव प्रकरणे 'लज्जा पुष्टिस्तथा तुष्टिस्त्वं शान्तिः क्षान्तिरेव च' इत्यत्र तस्याः भावात्मकं स्वरूपं क्तिन्नन्तैः, यत्र स्त्रीप्रत्ययस्य अवकाश एव नास्ति। एकस्मिन्नेव स्तोत्रे द्वयोः मार्गयोः समान्तरः प्रयोगः प्रस्तुतपक्षस्य दृढतमं सन्दर्भगतं समर्थनम्।

8. निष्कर्षाः

1. दुर्गासप्तशत्यां स्त्रीत्वप्राप्तेः द्वौ समान्तरौ मार्गौ — स्वाभाविकः (क्तिन्नन्तेषु) आहार्यश्च (टाप्-ङीप्-ङीषां योजनया); एतद् द्वैविध्यं देव्याः अन्तर्व्यापि-अभिव्यक्तस्वरूपभेदेन सङ्गच्छते।
2. स्त्रीप्रत्ययचयनं स्वतन्त्रं न, अपि तु कृत्तद्धित-समासान्तप्रक्रियायाः अनुवर्ति — अर्थः → कृत्तद्धितप्रत्ययः → प्रातिपदिकस्यान्तिमवर्णः → स्त्रीप्रत्ययः। अतः स्त्रीप्रत्ययवैचित्र्यं शैलीविकल्पो न, अपि तु अर्थनियन्त्रणस्य अन्तिमं फलम्।
3. अस्य निर्णायकं प्रमाणं त्रीणि युग्मानि — आर्तिहरा : आर्तिहारिणी (11.12, 11.35), करालवदना : भीमाक्षी (7.6, 7.17), महामाया : महाकाली।
4. ग्रन्थः षट्सु स्त्रीप्रत्ययेषु त्रीन् एव प्रयुङ्क्ते; अवशिष्टानां त्रयाणाम् अभावोऽपि नियमबद्धः, यतस्तेषां प्रवर्तकनिमित्तानि ग्रन्थस्य अर्थक्षेत्रे न सन्ति।
5. समासान्तप्रत्ययाः (षच्, कप्) स्त्रीप्रत्ययनिर्णये मध्यवर्तिनी कडी भवन्ति; तेषाम् उपेक्षया शताक्षी-रक्तदन्तिकादीनां प्रक्रिया न व्याख्यातुं शक्यते। अतः स्त्रीप्रत्ययाध्ययनं समासान्ताध्ययनेन सह एव कर्तव्यम्।

9. सीमा तथा आगामिशोधदिशा

सीमाद्वयं स्पष्टं स्वीक्रियते — प्रथमं, निदर्शनसङ्ग्रहः चतुर्षु एव अध्यायेषु सीमितः, अतः 'अप्रयुक्तः' इति निषेधात्मको दावः तावन्मात्रे क्षेत्रे प्रामाणिकः। द्वितीयं, ब्रह्माणी-कात्यायनी-नारायणीप्रभृतिषु टीकाकाराणां वैमत्यम् अद्यापि अनिर्णीतम्; तेषां पृथक् समीक्षा वाञ्छनीया।

प्रस्तुतं शोधपत्रं निदर्शनात्मकम्, चतुर्षु अध्यायेषु सीमितं च; निष्कर्षाणां दृढीकरणाय सम्पूर्णग्रन्थस्य निःशेषा साङ्ख्यिकी गणना अपेक्ष्यते। तदनन्तरं देवीभागवत-ललितासहस्रनाम्नोः स्त्रीप्रत्यय-वितरणेन सह तुलनात्मकम् अध्ययनं शाक्तवाङ्मये गुणबोधक-पदनिर्माणस्य ऐतिहासिकं विकासक्रमं प्रकाशयेत्।

अन्ते इदम् अपि निर्देश्यम् — प्रस्तुता प्रविधिः न केवलं दुर्गासप्तशत्यां प्रयोज्या; यत्र कुत्रापि स्तोत्रकाव्ये प्रत्ययवैचित्र्यं छन्दोनुरोधजन्यम् इति सामान्या धारणा प्रचलति, तत्र तुलनात्मकयुग्मपरीक्षणेन सा धारणा परीक्षितुं शक्यते। एवं शोधफलम् एकग्रन्थसीमां व्यतिक्रम्य प्रविधिरूपेण अपि उपयोगि भवेत्।

सन्दर्भग्रन्थसूची

दुर्गासप्तशती (देवीमाहात्म्यम्), सटीका सभाषानुवादा, गीताप्रेस, गोरखपुर।

दुर्गासप्तशती सप्तटीकासमलङ्कृता, खेमराज श्रीकृष्णदास, वेङ्कटेश्वर प्रेस, मुम्बई।

भास्करराय मखी, गुप्तवती (दुर्गासप्तशतीटीका)।

पाणिनि, अष्टाध्यायी (सूत्रपाठः), चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, वाराणसी।

वामन-जयादित्यौ, काशिकावृत्तिः, चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी।

भट्टोजि दीक्षित, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता), मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली।

पतञ्जलि, व्याकरणमहाभाष्यम्, चौखम्बा, वाराणसी।

शास्त्री, चारुदेव, व्याकरणचन्द्रोदयः, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली।

Coburn, Thomas B. Devī-Māhātmya: The Crystallization of the Goddess Tradition. Delhi: Motilal Banarsidass, 1984.

Cardona, George. Pāṇini: A Survey of Research. Delhi: Motilal Banarsidass, 1980.

पाद टिप्पणी

1. प्रस्तुतं शोधपत्रं लेखकस्य पूर्वप्रकाशितस्य 'गुणबोधकपदेषु कृत्तद्धितप्रत्ययप्रयोगवैशिष्ट्यम्' इति शोधपत्रस्य अनुवर्तिः; तत्र प्रतिपादितं यत् कृत्प्रत्ययचयनम् अर्थनियन्त्रितम्। अत्र तस्य फलितं स्त्रीप्रत्ययक्षेत्रे परीक्ष्यते।
2. श्लोकसङ्ख्या गीताप्रेस-गोरखपुर-संस्करणानुसारिणी; पाणिनिसूत्रनिर्देशः अष्टाध्याय्याः अध्याय-पाद-सूत्रक्रमेण।
3. 'स्त्रियाम्' — पा.सू. 4.1.3 इत्यधिकारे टाप्, चाप्, डाप्, ङीप्, ङीष्, ङीन् इति षट् स्त्रीप्रत्ययाः विहिताः।
4. 'स्त्रियां क्तिन्' — पा.सू. 3.3.94। भावार्थे विहितः क्तिन् नित्यं स्त्रीलिङ्गं रूपं जनयति, अतः प्रत्ययान्तरं नापेक्षते।
5. दुर्गासप्तशती 1.80 — 'लज्जा पुष्टिस्तथा तुष्टिस्त्वं शान्तिः क्षान्तिरेव च'। तुल्यं 1.76-77 — सृष्टिरूपा, स्थितिरूपा, संहृतिरूपा।
6. पञ्चमेऽध्याये 'या देवी सर्वभूतेषु … रूपेण संस्थिता' इति स्तोत्रम्। अस्य श्लोकसङ्ख्या संस्करणभेदेन भिद्यते, अतोऽत्र अध्यायनिर्देशमात्रं कृतम्।
7. 'अजाद्यतष्टाप्' — पा.सू. 4.1.4। अदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाप्।
8. 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' — पा.सू. 4.1.5; इन्नन्तत्वात् हारिन्, धारिन्, खड्गिन् इत्यादिभ्यो ङीप्। तुल्यम् 'उगितश्च' 4.1.6 (शतृ-भवत्-अन्तेषु), तथा 'टिड्ढाणञ्…' 4.1.15 (अण्-ठक्-मयडन्तेषु)।
9. 'षिद्गौरादिभ्यश्च ङीष्' — पा.सू. 4.1.41। षित्प्रत्ययान्तेभ्यो गौरादिगणपठितेभ्यश्च ङीष्।
10. 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः' — पा.सू. 7.3.44। आबन्ते प्रत्ययस्थस्य ककारात् पूर्वस्य अकारस्य इकारादेशः।
11. 'ब्रह्माणी' (11.13) इत्यत्र आनुगागमपूर्वकं ङीष् प्रयुज्यते; किन्तु 'इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्' (4.1.49) इति सूत्रपाठे 'ब्रह्मन्' शब्दः न पठितः। अतो रूपम् आर्षप्रयोगत्वेन गणपाठविस्तारेण वा साधनीयम् — अयं बिन्दुः शोधे विवादास्पदत्वेन एव निर्दिश्यते।
12. दुर्गासप्तशती 11.12 — 'सर्वस्यार्तिहरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते'; 11.35 — 'देवि विश्वार्तिहारिणि'। उभयत्र हृ-धातुः, आर्ति-उपपदम्, अनुष्टुप्छन्दश्च समानम्।
13. 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' — पा.सू. 3.1.134; पचादिगणात् कर्तरि अच्, तेन 'हर' इत्यदन्तं रूपम्।
14. 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' — पा.सू. 3.2.78। 'ताच्छील्ये' इति पदं निर्णायकम् — णिनिः स्वभावसिद्धां नित्यां क्रियां बोधयति, न आगन्तुकीम्।
15. दुर्गासप्तशती 7.6 — 'काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी'; 7.17 — 'भीमाक्षीं तां महासुरः'। एकादशश्लोकान्तरे उभे अपि बहुव्रीहिणी मुखनेत्रवर्णनपरे।
16. 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्' — पा.सू. 5.4.113। 'स्वाङ्गात्' इति शर्तः उभयत्रापि (11.47, 7.17) देव्याः स्वकीयनयनवर्णनात् पूर्णा।
17. महामाया-महाकाल्योः पदयोः माया-शब्दः स्वयम् आबन्तो नित्यस्त्रीलिङ्गः, कालशब्दात्तु गौरादिपाठाश्रयेण ङीष्। अस्मिन् विषये टीकाकाराणां किञ्चिद् वैमत्यम् अस्ति, अतोऽत्र इदं युग्मं समर्थकरूपेण एव गृहीतम्, न निर्णायकरूपेण।
18. अयम् 'अभावः' परीक्षितानाम् अध्यायानां (1, 5, 7, 11) सीमायाम् एव प्रमाणिकः; सम्पूर्णग्रन्थविषये निषेधात्मको दावः पूर्णगणनाम् अपेक्षते।
19. सङ्ख्याः प्रस्तुतशोधपत्रे परिगणितानां निदर्शनानाम्, न तु सम्पूर्णग्रन्थस्य निःशेषा गणना (exhaustive census)।